

Сокиран Федір Михайлович –
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики
та судової медицини НАВС

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Розглянуто питання використання психологічного впливу під час провадження досудового розслідування за умов дії нового КПК України.

Ключові слова: психологічний вплив; тактичний прийом; слідча хитрість; досудове розслідування.

Рассмотрены вопросы использования психологического воздействия при производстве предварительного расследования в условиях действия нового УПК Украины.

Ключевые слова: психологическое воздействие; тактический прием; следственная хитрость; досудебное расследование.

Particular questions about using the psychological pressure during the prejudicial investigation procedure in condition of applying the new Criminal Procedure Code of Ukraine are covered in the article.

Keywords: psychological pressure; tactical methods; investigating trick; prejudicial investigation.

Слідча тактика як розділ криміналістики вивчає основні напрями і способи найефективнішого виявлення, опрацювання і використання доказової інформації для оптимального розслідування взагалі й у конкретних слідчих ситуаціях зокрема.

Істотним є те, що слідча тактика як неодмінну умову передбачає можливість вибору та зміну рішень й альтернатив у діях слідчого і прогнозованих діях інших учасників слідчих дій, умов та прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

З одного боку, слідчий, справляючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у провадженні, одержує доказову інформацію. Отже грамотно, професійно побудований вплив відіграє роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому є цілком зрозумілою потреба в розробленні криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дали змогу в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати завдання кримінального судочинства. З другого, у процесі виявлення та опрацювання інформації слідчий постійно відчуває негативний вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, що загрожують ефективності використання одержаної інформації.

До таких чинників, які можна класифікувати на групи та дослідити, слід віднести об'єктивні та суб'єктивні, підготовлені й випадкові, свідомі і мимовільні, неправда й омана тощо.

Важливим завданням слідчої тактики (як науки, так і практики) є максимальне використання або знешкодження у межах кримінального процесуального закону [1] і норм судової етики, впливу цих чинників, з урахуванням практики застосування їх у слідчій діяльності для встановлення істини.

Серед напрямів виконання цього завдання особливе місце посідає розроблення і використання прийомів психологічного впливу.

Важливість розроблення саме цього напрямку та його принципова дійовість на практиці зумовлена тим, що психологічний вплив є генетичним атрибутом будь-якого людського спілкування. Повернемося знову до цього положення, щоб ще раз акцентувати на його об'єктивному існуванні і як обов'язкового чинника психологічної сфери діяльності правосуддя. Слід зазначити, що основним напрямом психологічного впливу як на досудовому, так і на судовому слідстві є одержання об'єктивно правдивої інформації, яка отримується законним шляхом з установлених законом джерел, відносно події, що розслідується.

Як відомо, цей процес збирання, опрацювання і використання доказової інформації, який є нічим іншим, як прикладним пізнанням у конкретному провадженні, не може бути завершеним і ефективним лише завдяки кримінальним процесуальним дозволам і заборонам, приписам і процедурами, або попри цьому. Значну роль у цьому процесі відіграє криміналістика з її теоретико-емпіричними рекомендаціями й аналогами. Організація та зумовлена послідовність дій стосовно збирання, опрацювання та використання доказової інформації, вибір шляхів і засобів у цій діяльності мають вирішальне значення, які є складовими тактики криміналістичного забезпечення доказування. Таким чином, усі види спілкування у процесі розслідування кримінального провадження мають містити науково обґрунтовану емпіричну, цілеспрямовану та осмислену, або інтуїтивну тактику дій і поведінки. І хоча криміналістика зумовлює основи діяльності лише уповноважених осіб, в основному – слідчого, тактичні прийоми, так чи інакше використовують усі учасники процесу.

Оскільки спілкування і взаємовідносини неможливі без психологічного впливу, то слід уважати беззаперечним, що криміналістична (слідча) тактика в теоретичних і практичних рекомендаціях має враховувати наявність такого впливу, використовувати його та працювати над розробленням ефективних прийомів і систем тактико-психологічного характеру. Про необхідність такої інтеграції у психологічну сутність криміналістичної тактики взагалі і тактики окремих слідчих (розшукових) дій у спеціальній літературі йдеться вже давно. Початок обговорення цього питання поклав Ганс Гросс [2]. Але ці ідеї лише останнім часом почали вивчати ґрунтовно і реально впроваджувати у практику. Ті автори, які вводять елементи психологічного впливу у криміналістичну тактику, водночас не систематизують ці прийоми та засоби, обмежуючись більш-

менш цінними, не завжди чіткими рекомендаціями. Зокрема, майже завжди в таких працях йдеться про встановлення психологічного контакту слідчого з іншими учасниками процесу, про користь або шкоду так званих психологічних “хитрощів” або “пасток”. Уважаємо, що як і цих, так і деяких інших рекомендацій відносно цього аспекту слідчої діяльності недостатньо для втілення ідеї підвищення ефективності попереднього слідства за рахунок ґрунтовного введення даних психологічної науки у слідчу тактику. Ці рекомендації іноді суперечливі та не повністю узгоджені з “буквою” і “духом” закону, нерідко висловлені у вигляді загальних побажань без методичного і ситуаційного тлумачення. Спробуємо прокоментувати ці положення і запропонувати варіант розв’язання проблеми.

Насамперед, слід розглянути питання про встановлення психологічного контакту на слідстві та в суді, якому присвячена значну кількість судово-психологічних праць.

Аналіз наукових висловлювань про сутність психологічного контакту і мету його встановлення у процесі проведення слідчих дій свідчить, що більшість авторів вважають, що встановлення психологічного контакту є тактичним прийомом, спрямованим на спонукання готовності давати правдиві свідчення, сумлінно виконувати свої моральні обов’язки, збудження почуття довіри до слідчого з тим, щоб допитуваний (у тому числі підозрюваний і обвинувачений) своєю поведінкою сприяв досягненню істини, виконанню завдань кримінального судочинства.

З цим можна погодитись і сприйняти як певну теоретичну цінність, необхідну на практиці лише частково, як окремих, найсприятливіший для судочинства варіант спілкування, а в цілому ж це слід розглядати як досить відірване від реального життя, ідеалізоване побажання. Наша критика є аргументованою, оскільки якщо визнати встановлення психологічного контакту в інтерпретації окремих авторів об’єктивним, то тоді доведеться констатувати, що на досудовому слідстві він (контакт) виникає вкрай рідко, тому що більшість підозрюваних і обвинувачених не лише не довіряють слідчому, а й часто, якщо виходити зі змісту вивчених кримінальних проваджень, дають неправдиві свідчення, приховують правду, протидіють встановленню істини.

Щодо свідків та потерпілих, то узагальнення, зроблені вченими, показують, що на досудовому слідстві лише близько 30 % учасників процесу дають добросовісні свідчення стосовно події злочину і злочинців. Зазначений відсоток виявиться ще нижчим, якщо взяти до уваги окремі умисні неточності та замовчування, а іноді й пряму неправду у свідченнях.

Таким чином, ідея встановлення психологічного контакту в тому вигляді, у якому вона представлена в окремих працях, практично має дуже хитке обґрунтування.

Психологічний контакт як вид спілкування передбачає різні види взаємодії і, насамперед, об’єднання та конкуренцію. Слід усвідомити принципове положення, що встановлення психологічного контакту є обов’язковим атрибутом будь-якого спілкування під час проведення слідчих дій. Проте – це не просто тактичний прийом, а система тактичних і

психологічних прийомів, психологічних способів спілкування, взаємний вплив (прогнозований, випадковий) природжених і набутих психічних якостей слідчого та інших учасників слідчої дії. З цих позицій можна констатувати, що встановлення психологічного контакту є початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого у процесі проведення слідчої дії і розслідування взагалі для встановлення істини та виконання завдань кримінального судочинства.

Уся система прийомів психологічного впливу спрямована саме на те, щоб за наявності психологічного контакту і на його основі досягти правдивих і адекватних свідчень та дій від осіб, які створюють або приховують правду. Саме тому можна і треба говорити про зміну розумових завдань, про вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника та створення ним уявлення про поінформованість у деталях провадження, переконання підозрюваного (або іншого учасника) говорити правду агітаційними, емоційними засобами або логікою представлених доказів. Звичайно, рішення говорити правду може визріти в обвинувачуваного і на початковій стадії впливу – у процесі встановлення психологічного контакту (так само, між іншим, як ще до початку спілкування зі слідчим), але це – окремий випадок, який лише підтверджує правило. Тим більше, що початкове рішення про щире каяття нерідко надалі змінюється і тоді справляється повним обсягом психологічний вплив.

Серед засобів психологічного впливу, які в загальному вигляді ґрунтуються на переконанні та примушенні (у рамках закону) і які завжди у різному співвідношенні містять елементи того й іншого, особливе місце посідають прийоми злочинної обізнаності, що мають значну ефективність у виявленні, збиранні й використанні доказів. Це поняття розглянемо поряд з рекомендаціями відносно так званих тактичних “хитрощів” і “пасток”. Питання про застосування останніх є суперечливим в юридичній літературі, багато авторів заперечує їх правомірність під час одержання доказової інформації.

Наше тверде переконання, що значна частина психологічних прийомів впливу, які особливо позначаються на практиці, а в літературі часто є не зовсім вдалим визначеннями і цілком прийнятними та ефективними. Це стосується передусім, прийомів, спрямованих на зміну завдань мислення у тієї чи іншої особи, виявлення слідів минулих афектів шляхом введення у спілкування асоціативних образів і понять (виявлення так званої винуватої обізнаності та формування в учасників слідчої дії уявлення про більшу поінформованість слідчого, ніж це є насправді). Такого ґатунку вплив має виключно вибіркову дію, він повністю індиферентний відносно невинних осіб та осіб, які не мають значення чи то до провадження, чи то до окремих його обставин. Усе це є підставою для віднесення таких прийомів до розряду законних. Якщо цей вплив створює для дійсно винної особи психологічний дискомфорт, який сприяє виникненню потреби для певної, найсприятливішої для зізнання поведінки, то усі заперечення виглядають штучними і необґрунтованими.

Такою потребою може стати і визнання своєї дійсної вини, але це зовсім не означає, що обвинувачений (про нього, головним чином, йдеться в наукових судженнях з цього приводу) не зможе і надалі відстоювати свою, на його думку, найліпшу позицію (заперечення вини, відмова від дачі свідчень тощо). Це також не виключає можливості самообмови, або самообмова однаково може виникнути як через допустимий психологічний вплив з боку слідчого, так і без нього. Мотивація самообмови вимагає окремого вивчення. У будь-якому разі, як було зазначено, вона менш за все детермінована психологічним впливом з боку слідчого у рамках судової етики і закону.

Усі без винятку слідчі, з якими доводилось спілкуватись, підтримують позицію відносно меж і змісту психологічного впливу у кримінальному судочинстві.

Ураховуючи викладене вище, можна констатувати, що психологічний вплив у різних формах виявлення і як самостійний і прийом проведення слідчої дії, і як складова частина тактичного прийому, а також і як напрям діяльності слідчого у вирішенні окремих питань розслідування, – є постійно діючим джерелом формування тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру.

Отже, психологічний вплив, який застосовується слідчим у процесі розслідування і трансформований у тактичні прийоми, є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. // Голос України. – 2012. – № 90–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Репринтное издание 1908 года / Гросс Г. ; науч. ред. В. В. Крылов. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.